

شناسایی الگوی رفتاری استفاده از پول نقد در ایران

سردار مرادی* و بهزاد حسنی**

چکیده

با اینکه اسکناس و مسکوک برای سال‌های متمادی در گردش هستند، اما اطلاعات زیادی در مورد میزان استفاده خانوارها از پول نقد موجود نیست. بدین‌روی، با هدف به‌دست‌آوردن برآوردی از تعداد و ارزش معاملات با ابزارهای پرداخت مختلف، طرح ارزیابی تقاضای پول نقد برای نخستین‌بار توسط بانک مرکزی در سال ۱۴۰۱ به اجرا درآمد. در این پژوهش، با تجزیه و تحلیل داده‌های طرح به کمک روش‌های آمار توصیفی، عوامل مؤثر بر انتخاب شیوه پرداخت شهروندان در نقاط فروش تبیین‌شده و اطلاعات جامعی برای بهبود کارایی چرخه نقدی و به‌طور کلی نظام پرداخت ارائه می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد، ابزار غلبه پرداخت کارت‌بانکی است به‌طوری که سهم ۷۳ درصدی از کل معاملات و ۸۶ درصدی ارزش پرداخت‌ها را دارد. پول نقد با داشتن سهم ۲۵ درصدی کل معاملات، دومین ابزار پرداخت پرمصرف بوده که ۱۰ درصد ارزش پرداخت‌ها را پوشش می‌دهد. همچنین، مشخص شد که پول نقد بیشتر در معاملات با مبالغ پایین کاربرد داشته و برای قیمت‌های متناسب با دندهای پولی، تمایل به پرداخت نقدی بیشتر می‌شود. افزون بر این، افرادی که موجودی نقد بیشتری همراه دارند، پرداخت نقد زیادتری انجام می‌دهند. با بررسی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نیز معلوم شد که میزان استفاده از پول نقد با افزایش سن بیشتر می‌شود، اما با بالا رفتن سطح تحصیلات و درآمد کاهش می‌یابد.

واژگان کلیدی: تقاضای پول نقد، نظام‌های پرداخت، رفتار پرداخت.

طبقه‌بندی JEL: E58, E42, D19.

۱. مقدمه

اطلاع از آخرین روند استفاده از پول نقد برای بانک مرکزی در مدیریت وجوه نقد ضروری است؛ زیرا به‌عنوان تنها نهاد مسئول چاپ و انتشار اسکناس، موظف به تأمین پول نقد مورد نیاز جامعه و تسهیل استفاده از آن توسط خانوارها و کسب و کارها با کمترین هزینه است؛ از این رو به منبع اطلاعاتی قابل‌اعتمادی در زمینه رفتار پرداخت شهروندان، نیاز است تا در سیاستگذاری و تصمیم‌گیری‌های حوزه وجوه نقد و به‌طور کلی کارآمدی نظام پرداخت یاریگر باشد. با این حال، تا به امروز آمار دقیقی در خصوص تعداد و ارزش معاملات نقدی وجود نداشته است و تنها اطلاعات محدودی در مورد استفاده از پول نقد، در مقایسه با روش‌های دیگر پرداخت در دسترس است.

بدین‌رو، به‌منظور اطلاع از میزان استفاده از پول نقد و شناخت رفتار پرداخت شهروندان و در نهایت، رسیدن به درک درستی از روش‌های پرداخت، طرح ارزیابی تقاضای پول نقد افراد خانوارهای شهری توسط بانک مرکزی برای نخستین‌بار در سال ۱۴۰۱ به اجرا درآمد. در این طرح، به روش نمونه‌گیری تصادفی نمونه‌ای از خانوارهای ساکن در ۳۱ مرکز استان و ۴۹ شهر دیگر انتخاب شدند. پرسشنامه طراحی‌شده، شامل سیزده بخش برای گردآوری اطلاعات در مورد ویژگی‌های جمعیتی افراد، میزان آگاهی و دسترسی به ابزارهای پرداخت، عادات نگهداری وجه نقد، شیوه پرداخت و نظرات و نگرش‌های آنها نسبت به روش‌های مختلف پرداخت است. تکمیل پرسشنامه از طریق مراجعه حضوری آمارگیران به خانوارها و مصاحبه با سرپرست یا یکی از اعضای خانوار انجام شد. از پاسخ‌دهندگان در نظرسنجی درخواست شد تا مشخصات آخرین معامله را از جمله مبلغ معامله، نوع مکان انجام معامله (شامل ۱۲ دسته) و نوع ابزار پرداخت مورد استفاده (نقد، کارت بانکی و موارد دیگر) به‌همراه چند پرسش دیگر در مورد موجودی پول نقد آنها در روز گذشته گزارش کنند. در مجموع، ۱۸۵۰ پاسخ‌دهنده ۱۸ سال به بالا در نظرسنجی شرکت کردند که پس از پاکسازی داده‌ها، در مجموع داده‌های ۱۸۲۸ مصاحبه مورد استفاده قرار گرفت.

این مقاله، به تجزیه و تحلیل استفاده از پول نقد و ابزارهای دیگر پرداخت و نیز بررسی رفتار پرداخت شهروندان در مکان‌های فروش، بر اساس داده‌های گردآوری‌شده، می‌پردازد. برای این منظور از روش‌های آمار توصیفی در نرم‌افزار SPSS استفاده می‌شود.

رفتار پرداخت تحت تأثیر عوامل متعددی مانند ترجیحات پرداخت، دسترسی مشتریان، مقبولیت ابزار پرداخت برای فروشندگان و مقدار پول نقد همراه است. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نه تنها در رفتار واقعی شهروندان، بلکه در ترجیحات پرداخت نیز نقش دارند؛ همچنین، مشخصات معامله از نظر ارزش و متناسب‌بودن با دنوهای پولی موجود (برای مثال، قیمت‌های ۵، ۱۰، ۲۰، ۵۰، ۱۰۰ هزار تومان) بر انتخاب ابزار پرداخت اثرگذارند. هدف این پژوهش، تحلیل عمقی تفاوت‌ها در رفتار پرداخت نیست، چرا که این کار نیاز به پژوهش‌های بیشتری در آینده دارد.

ساختار مقاله به شرح زیر سازماندهی شده است؛ در بخش ۲، موجودی پول نقد همراه و نحوه دستیابی شهروندان به پول نقد را بررسی می‌کنیم. بخش ۳ شامل یافته‌های مربوط به استفاده از پول نقد و ابزارهای دیگر پرداخت است، به‌ویژه میزان استفاده از پول نقد را بر اساس مبلغ معامله و مکان فروش، تجزیه و تحلیل می‌کنیم. همچنین، به تأثیر ویژگی‌های جمعیت‌شناختی بر انتخاب ابزار پرداخت می‌پردازیم. در بخش ۴، نتایج مربوط به بررسی مشخصات معاملات نقدی را بیان می‌کنیم. ارزیابی ابزارهای پرداخت در ابعاد مختلف از دید پاسخ‌دهندگان را در بخش ۵ بررسی می‌کنیم. در بخش ۶، اثر دریافت نقدی درآمد بر سهم پرداخت‌های نقد را تعیین می‌کنیم. در بخش ۷، ترجیحات پرداخت شهروندان را با توجه به مبلغ پرداخت و مکان فروش نمایان می‌سازیم و در بخش پایانی، نتیجه‌گیری و پیشنهادها ارائه می‌شود.

۲. تحلیل موجودی نقد

۲-۱. موجودی وجه نقد همراه در ابتدای روز

بر اساس مطالعات انجام‌شده، مقدار موجودی نقد نزد افراد یکی از عوامل تعیین‌کننده در تصمیم به پرداخت نقدی است. آرانگو^۱ و همکاران (۲۰۱۷)، بوحداوی^۲ و همکاران (۲۰۱۴) و اشلباخ و اشمیت^۳ (۲۰۱۳) دریافتند که نگهداری زیاد پول نقد با استفاده بیشتر در معاملات مرتبط است.

در این نظرسنجی از پاسخ‌دهندگان درخواست شد تا موجودی پول نقد نزد خود را در روز گذشته گزارش دهند. به‌طور میانگین، پاسخ‌دهندگان در جیب یا کیف پول خود ۱۲۱ هزار تومان وجه نقد داشتند که این مبلغ برای افراد با توجه به نوع ابزار پرداختی در آخرین خرید از تفاوت چشمگیری برخوردار بود. برای کسانی که آخرین خرید خود را به‌صورت نقد پرداخت کرده بودند، میانگین پول نقد همراه برابر ۱۶۳ هزار تومان بود؛ در حالی که برای دیگرانی که آخرین خرید را با کارت بانکی انجام داده بودند، این مبلغ برابر ۱۱۱ هزار تومان بود.

جدول ۱. میانگین موجودی نقد نزد پاسخ‌دهندگان - بر حسب تومان

شاخص	کل	پرداخت نقدی	پرداخت کارت
میانگین موجودی نقدی	۱۲۱,۰۰۰	۱۶۳,۰۰۰	۱۱۱,۰۰۰
تعداد نمونه	۱۷۹۶	۴۵۰	۱۳۴۶

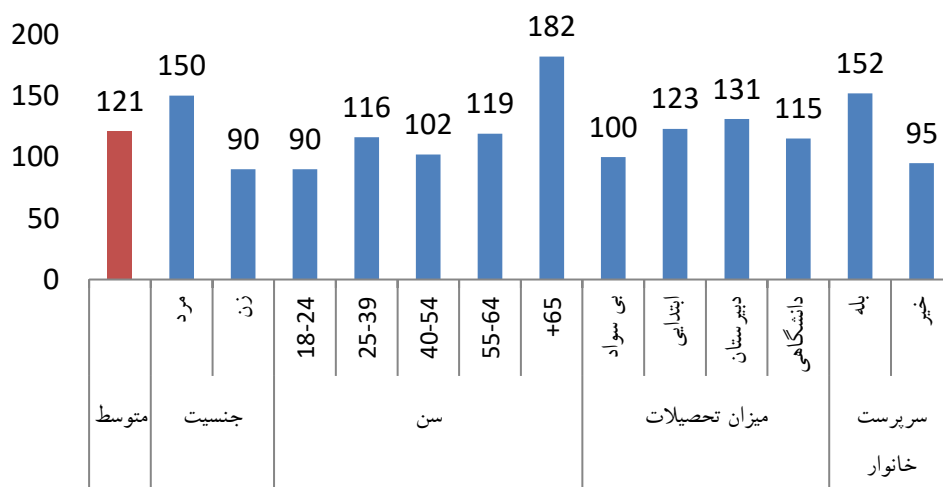
مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

بررسی متغیرهای جمعیت‌شناختی نشان می‌دهد که مردان در مقایسه با زنان مبالغ بالاتری پول نقد به همراه دارند (۶۶ درصد بیشتر). موجودی نقد همراه با بالارفتن سن بیشتر می‌شود، به‌ویژه برای سنین بالاتر از ۶۵ سال. همان‌طور که نمودار ۱، نشان می‌دهد موجودی نقد به‌طور متوسط بیش از ۵۰

1. Arango.
2. Bouhdaoui.
3. Eschelbach and Schmidt.

درصد نسبت به گروه‌های دیگر سنی زیادت‌تر است که دلیل آن هم عادت به روش سنتی پرداخت با پول نقد و دشواری پذیرش و تطبیق با ابزارهای پرداخت جدید در سنین بالاست، اما درباره میزان تحصیلات، یک روند افزایشی در موجودی وجه نقد هم‌زمان با بالا رفتن سطح تحصیلات تا پایان دبیرستان مشاهده می‌شود که در مقطع تحصیلات دانشگاهی کاهش می‌یابد. پژوهش‌های مشابه انجام‌شده در کشورهای دیگر، یک رابطه غیرمستقیم بین دو متغیر را نشان می‌دهد؛ به‌طوری که با افزایش سطح تحصیلات موجودی نقد همراه کاهش می‌یابد. به نظر می‌رسد، این تفاوت ناشی از نحوه طبقه‌بندی تحصیلات و کم‌بودن تعداد نمونه‌ها در طبقه بی‌سواد است، چرا که با ادغام طبقه‌ها و تقسیم‌بندی به تحصیلات دانشگاهی و غیردانشگاهی، میانگین موجودی نقد برای کسانی که تحصیلات دانشگاهی ندارند، مبلغ ۱۲۵ هزار تومان بوده که بیشتر از متوسط موجودی وجه نقد افراد با تحصیلات دانشگاهی است؛ بنابراین، در مجموع می‌توان گفت افرادی که از تحصیلات بالاتری برخوردارند، موجودی نقد کمتری در مقایسه با دیگران نزد خود نگهداری می‌کنند. همچنین، سرپرستان خانوار به‌طور متوسط ۱۵۲ هزار تومان وجه نقد داشتند که ۶۰ درصد بیشتر از دیگران بود.

نمودار ۱. موجودی پول نقد همراه بر اساس ویژگی‌های جمعیت‌شناختی - بر حسب هزار تومان

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

۲-۲. وجه نقد اضافه‌شده

داده‌های مربوط به میزان وجه نقد اضافه‌شده به موجودی نقد پیشین نشان می‌دهد که هر فرد نمونه به‌طور متوسط ۲۴ هزار تومان پول نقد از منابع مختلف دریافت داشته است که این رقم برای کسانی که در آخرین خرید پرداخت نقدی داشته‌اند، برابر ۴۱ هزار تومان و برای افرادی که آخرین خرید را با کارت پرداخت کرده‌اند، برابر ۱۹ هزار تومان است.

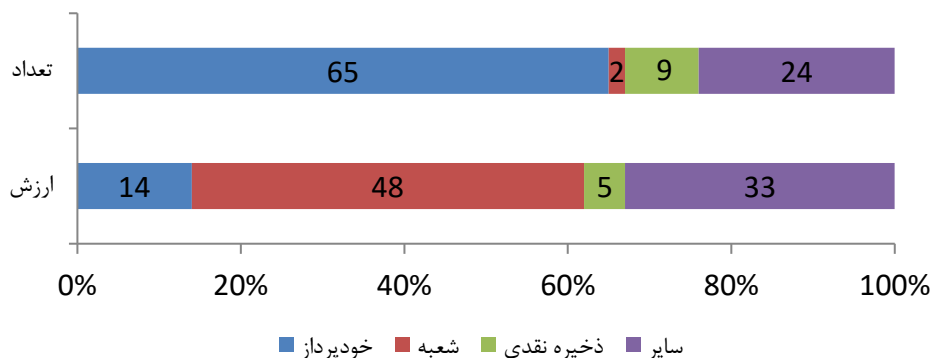
جدول ۲. میانگین وجه نقد اضافه‌شده پاسخ‌دهندگان - بر حسب تومان

شاخص	کل	پرداخت نقدی	پرداخت کارتی
میانگین وجه نقد اضافه‌شده	۲۴,۰۰۰	۴۱,۰۰۰	۱۹,۰۰۰
تعداد نمونه	۱۷۶۹	۴۵۰	۱۳۴۶

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

با توجه به استفاده از پول نقد در انجام معاملات، نحوه اضافه‌کردن وجه نقد جنبه مهمی از رفتار کلی پرداخت است. برای دانستن چگونگی برداشت نقدی، از مشارکت‌کنندگان پرسیده شد که برای افزایش وجه نقد همراه در طول روز به چه منابعی مراجعه کرده‌اند؟ دسترسی به وجه نقد از طریق منابع مختلف مانند برداشت نقدی از دستگاه‌های خودپرداز، شعب بانک‌ها، ذخیره نقدی در منزل، دریافت از اعضای خانواده و دوستان، دریافت نقدی دستمزد روزانه و دریافت وجه نقد از خرده فروش‌ها امکان‌پذیر است. اطلاعات حاصل از نظرسنجی مراجعه به دستگاه‌های خودپرداز را به‌عنوان نخستین منبع مورد استفاده برای تأمین وجه نقد مورد تأیید قرار می‌دهد، چرا که تعداد ۶۵ درصد از وجه نقد اضافه‌شده به موجودی پیشین، از خودپردازها برداشت شده است. منابع مهم دیگر از نظر تعداد به‌ترتیب عبارتند از دریافتی از اعضای خانواده، دوستان یا درآمد نقدی (۲۴ درصد)، ذخیره نقدی در منزل (۹ درصد) و برداشت نقدی از شعبه بانک (۲ درصد).

نمودار ۲. تعداد و ارزش وجه نقد اضافه شده به تفکیک منابع مختلف - بر حسب درصد

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

اما وقتی داده‌ها بر اساس ارزش مبالغ اضافه شده تحلیل می‌شوند، نتیجه کاملاً متفاوت می‌شود. همان‌طور که در نمودار ۲ مشخص است، با وجود اینکه شعبه بانک به لحاظ تعداد مراجعه برای تأمین وجه نقد اضافه شده در پایین‌ترین رتبه قرار دارد، اما از نظر ارزش در جایگاه نخست است، زیرا برداشت مبالغ بالا، فقط از طریق پیشخوان شعب امکان‌پذیر است. منبع دیگر (شامل اعضای خانواده، دوستان، درآمد نقدی) با سهم ۳۳ درصدی از ارزش در رتبه دوم، برداشت از خودپردازها با سهم ۱۴ درصدی از ارزش در رتبه سوم و تأمین از طریق ذخیره نقدی در منزل با سهم ۵ درصدی از ارزش در رتبه آخر قرار می‌گیرد.

۳. تحلیل پرداخت‌ها

۳-۱. نحوه پرداخت

بررسی رفتار مصرف‌کننده، حاکی از آن است که روش‌های پرداخت الکترونیک (به‌ویژه کارت)، به‌خوبی توسعه پیدا کرده است و این روش در معاملات روزانه، نسبت به پرداخت نقد برتری دارد. جدول ۳، مبالغ پرداختی معاملات از نظر تعداد و ارزش و به تفکیک ابزار پرداخت را نشان می‌دهد. ارقام جدول نشان

می‌دهد که از کل تعداد ۱۸۲۸ معامله با ارزشی به مبلغ کل ۴۰۹ میلیون تومان، تعداد ۴۵۰ معامله با مبلغ ۳۹ میلیون تومان به کمک پول نقد و ۱۳۴۶ معامله به مبلغ ۳۵۴ میلیون تومان از طریق کارت به انجام رسیده است. البته برخی شهروندان از ابزارهای پرداخت غیرنقد دیگر، مانند تلفن همراه، چک‌های بانکی، بانکداری برخط (آنلاین) و شارژ مستقیم نیز استفاده کرده‌اند، ولی میزان آنها از نظر تعداد و ارزش در مقایسه با دو ابزار پول نقد و کارت بانکی بسیار ناچیز است.

جدول ۳. تعداد و ارزش پرداخت‌ها در آخرین خرید- بر حسب تومان

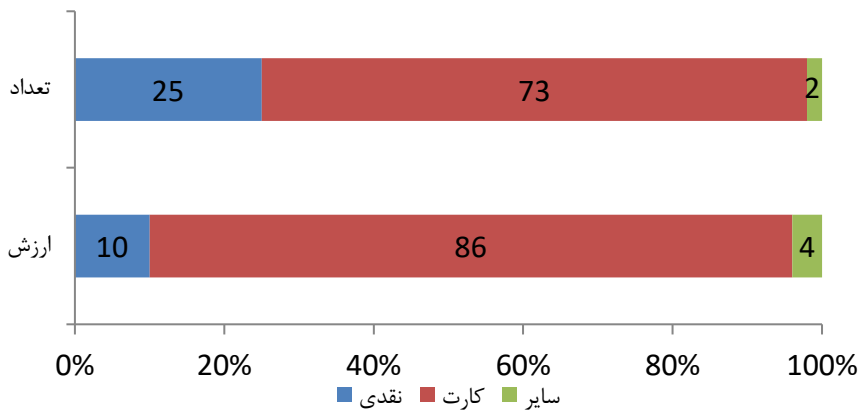
نوع ابزار پرداخت	تعداد پرداخت‌ها	ارزش پرداخت‌ها
پول نقد	۴۵۰	۳۹,۲۱۵,۰۰۰
کارت بانکی	۱۳۴۶	۳۵۴,۲۳۵,۰۰۰
سایر ابزارها	۳۲	۱۵,۸۸۰,۰۰۰
کل ابزارهای پرداخت	۱۸۲۸	۴۰۹,۳۳۰,۰۰۰

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

یافته‌ها نشان می‌دهد که پرداخت با کارت بانکی رایج‌ترین ابزار پرداخت در نقاط فروش است، به‌طوری که از نظر تعداد ۷۳ درصد و از نظر ارزش ۸۶ درصد معاملات را تشکیل می‌دهد. محبوبیت بالای پرداخت کارتی را می‌توان حاصل گسترش روز افزون آن و نیز پذیرش کارت از سوی فروشندگان دانست، چرا که ۹۸ درصد از پاسخ‌دهندگان اعلام کردند که به کارت بانکی دسترسی دارند. استفاده از پول نقد نیز قابل توجه بوده و سهم ۲۵ درصدی از تعداد کل پرداخت‌ها را به خود اختصاص داده است. نمودار ۳، تعداد و ارزش معاملات را به تفکیک ابزار پرداخت نشان می‌دهد. به‌روشنی مشاهده می‌شود که پرداخت‌های نقد نسبت به پرداخت‌های غیرنقد از ارزش کمتری برخوردارند، زیرا با وجود اینکه پرداخت نقدی سهم ۲۵ درصدی از تعداد کل معاملات دارد، ولی از نظر ارزش، سهم ۱۰ درصدی را دارد. از سوی دیگر، ابزارهای دیگر پرداخت شامل تلفن همراه، چک، بانکداری برخط و شارژ مستقیم سهم ۲ درصدی از تعداد معاملات را دارند، در حالی که برابر ۴ درصد ارزش کل معاملات را تشکیل می‌دهند.

البته پایین بودن سهم این گونه ابزارها، به دلیل نبود دسترسی به برخی از آنها (تنها ۱۷ درصد پاسخ‌دهندگان اعلام کردند که به بانکداری برخط دسترسی دارند)، مالکیت پایین آنها (فقط ۴۲ درصد پاسخ‌دهندگان اظهار کردند که امکان پرداخت با موبایل بانک دارند) یا عدم پذیرش برخی ابزارهای پرداخت در نقاط فروش است.

نمودار ۳. سهم ابزارهای پرداخت مورد استفاده از نظر تعداد و ارزش معامله - بر حسب درصد

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

۳-۲. مبلغ پرداخت

میانگین مبلغ کل معاملات انجام شده ۲۲۴ هزار تومان بوده که این رقم برای معاملات نقدی مبلغ ۸۷ هزار تومان و برای معاملات کارتی ۲۶۳ هزار تومان است. در اینجا نیز تفاوت بین میانگین مبلغ پرداخت کارتی و نقدی حاکی از استفاده از پول نقد، بیشتر برای معاملات با ارزش پایین است. این مطلب از روی صدک‌های محاسبه شده برای مبلغ پرداختی به تفکیک نوع ابزار پرداخت در جدول ۴ نیز قابل مشاهده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، ۷۵ درصد مبلغ پرداخت نقدی، کمتر از ۱۰۰ هزار تومان و ۹۵ درصد آنها کمتر از ۲۸۰ هزار تومان ارزش دارند، در حالی که صدک ۷۵ ام و صدک ۹۵ ام برای مبلغ پرداخت با کارت به ترتیب ۲۵۰ و ۸۰۰ هزار تومان است.

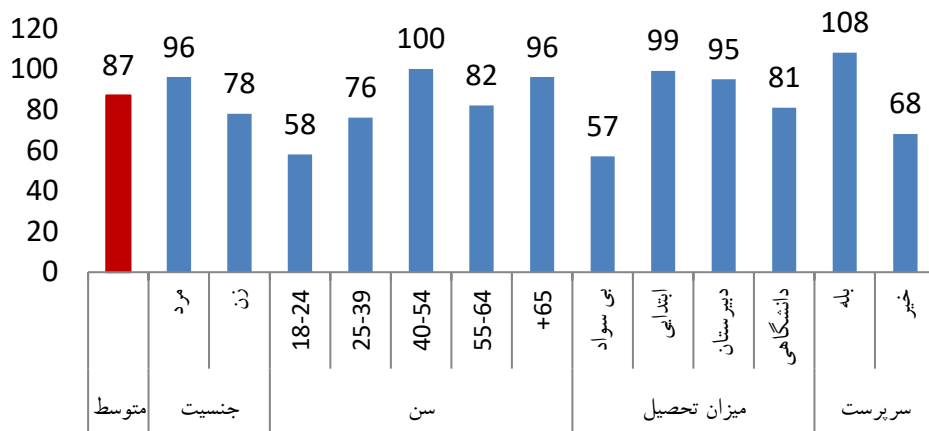
جدول ۴. شاخص‌های مکانی مبالغ پرداختی - بر حسب تومان

شاخص	کل	ابزار پرداخت	
		نقدی	کارت
صدک ۵	۱۰,۰۰۰	۸,۰۰۰	۱۰,۰۰۰
صدک ۲۵	۴۰,۰۰۰	۲۰,۰۰۰	۵۰,۰۰۰
صدک ۵۰	۹۱,۰۰۰	۵۰,۰۰۰	۱۰۶,۰۰۰
صدک ۷۵	۲۰۰,۰۰۰	۱۰۰,۰۰۰	۲۵۰,۰۰۰
صدک ۹۵	۷۰۰,۰۰۰	۲۸۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰
صدک ۹۹	۲,۰۰۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰	۲,۰۰۰,۰۰۰
متوسط مبلغ معامله	۲۲۴,۰۰۰	۸۷,۰۰۰	۲۶۳,۰۰۰
تعداد نمونه	۱۷۹۶	۴۵۰	۱۳۴۶

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

نمودار ۴، نشان می‌دهد که پرداخت‌های نقدی بر اساس ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مختلف با هم تفاوت دارند. از نظر جنسیتی متوسط مبلغ پرداخت نقدی مردان ۱۸ هزار تومان بیشتر از زنان است. در رفتار واقعی پرداخت سن نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند. گروه‌های سنی ۴۰-۵۴ سال و بیش از ۶۵ سال نسبت به دیگران به‌طور متوسط پرداخت نقدی بیشتری انجام می‌دهند. بنابراین، می‌توان گفت که با افزایش سن تمایل به انجام معاملات نقد زیاد می‌شود؛ همچنین، پاسخ‌دهندگان با سطح تحصیلات دانشگاهی نسبت به دیگران (بجز گروه بی‌سواد) پول نقد کمتری را در معاملات پرداخت می‌کنند. افزون بر این، سرپرستان خانوار در مقایسه با دیگران، به‌طور متوسط نزدیک به ۶۰ درصد پرداخت نقد بیشتری دارند.

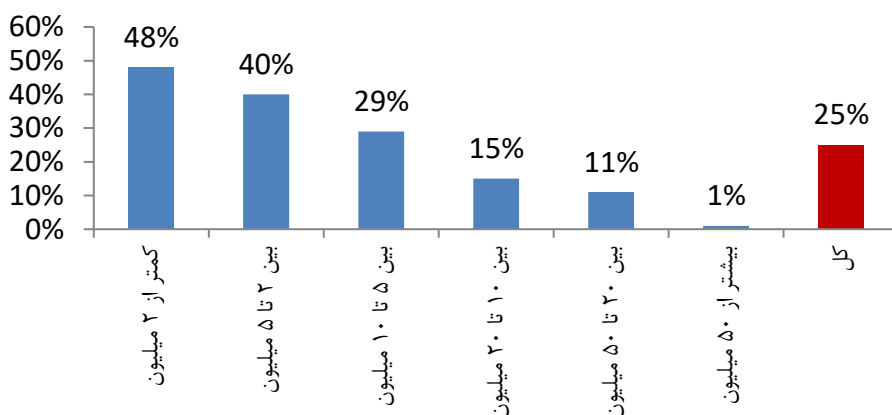
نمودار ۴. متوسط مبلغ پرداخت نقدی بر اساس ویژگی‌های جمعیت‌شناختی - بر حسب هزار تومان

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

برای بررسی ارتباط بین میزان درآمد و نوع ابزار پرداختی در معاملات، نمودار سهم پرداخت‌های نقد در آخرین خرید بر حسب طبقات درآمدی پاسخ‌دهندگان رسم شده است. نمودار ۵، نشان می‌دهد که میزان تمایل به پرداخت نقدی با افزایش درآمد کاهش می‌یابد.

نمودار ۵. سهم پرداخت نقد بر اساس طبقات درآمدی - بر حسب درصد

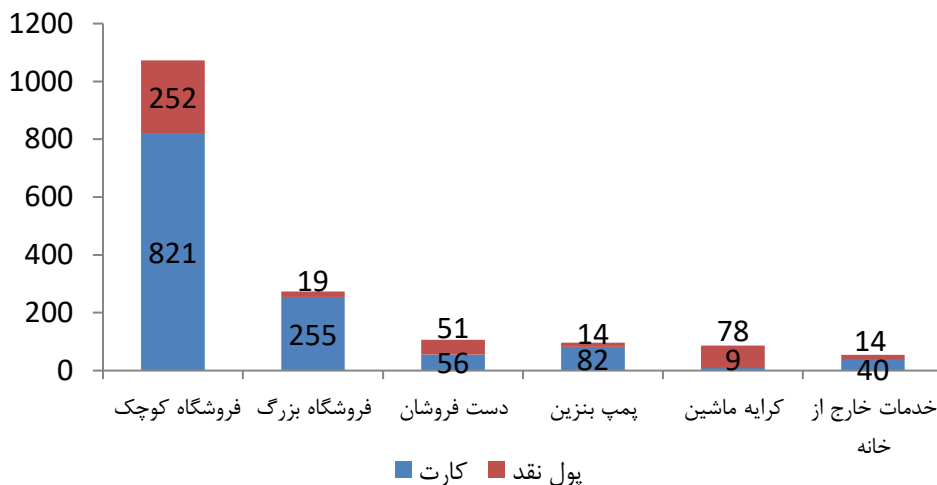
مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

۳-۳. مکان فروش

در بررسی مکان فروش معاملات، مشخص می‌شود که مصرف‌کنندگان برای خریدهای روزانه خود در درجه نخست به فروشگاه‌های کوچک مراجعه می‌نمایند (۵۸ درصد). این بخش شامل سوپرمارکت‌ها و مغازه‌های محلی برای تأمین اقلام روزانه است. در درجه دوم، فروشگاه‌های بزرگ یا هایپرمارکت‌ها هستند (۱۵ درصد). خرید از دست‌فروشان بازار (۶ درصد) و پمپ بنزین‌ها (۵ درصد) در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. کرایه ماشین با ۵ درصد، خدمات خارج از خانه (شامل خدمات درمانی، آموزشی، زیبایی، تعمیرات وسایل) با ۳ درصد نیز بخشی از کل معاملات را تشکیل می‌دهند. مکان‌های دیگر سهم کمتری از تعداد کل معاملات داشته‌اند. از میان پنج مورد از محبوب‌ترین مکان‌های خرید، سه مورد آنها با نتایج مطالعات انجام‌شده در کشورهای دیگر مطابقت دارد.

اما در تحلیل معاملات با پول نقد به تفکیک مکان فروش نتیجه به‌طور چشمگیری متفاوت است. همان‌طور که نمودار ۶ نشان می‌دهد، بیشترین سهم پرداخت نقدی (۹۰ درصد) به کرایه تاکسی اختصاص دارد، پس از آن دست‌فروشان بازار و خدمات خارج از خانه، به‌ترتیب مکان‌هایی هستند که پرداخت‌های بیشتری با پول نقد در آنها انجام می‌شود. این مطلب به نوعی اثرگذاری عامل مهم پذیرش روش فروش کالا یا خدمت توسط فروشندگان را بر انتخاب ابزار پرداخت نشان می‌دهد. ۱. برای مثال، در خدمات حمل و نقل درون شهری با تاکسی، مسافر اغلب مجبور به پرداخت کرایه به‌صورت نقد است. همچنین، در هنگام خرید از دست‌فروشان بازار، ممکن است به‌دلیل نبود پایانه فروش یا ارزش پایین این نوع از معاملات، سهم پرداخت نقدی نسبت به موارد دیگر بیشتر باشد. این نتایج نشان می‌دهد، با وجود اینکه سهم ابزارهای پرداخت در کل معاملات می‌تواند یک شاخص ارزیابی باشد، اما چون اندازه آنها به پذیرش یا عدم پذیرش ابزارهای پرداخت در مکان فروش بستگی دارد، بنابراین، ممکن است سهم هر یک از ابزارها به تفکیک محل با نسبت کل هم‌خوانی نداشته باشد.

نمودار ۶. فراوانی تعداد پرداخت‌های کارت‌ی و پول نقد به تفکیک مکان فروش

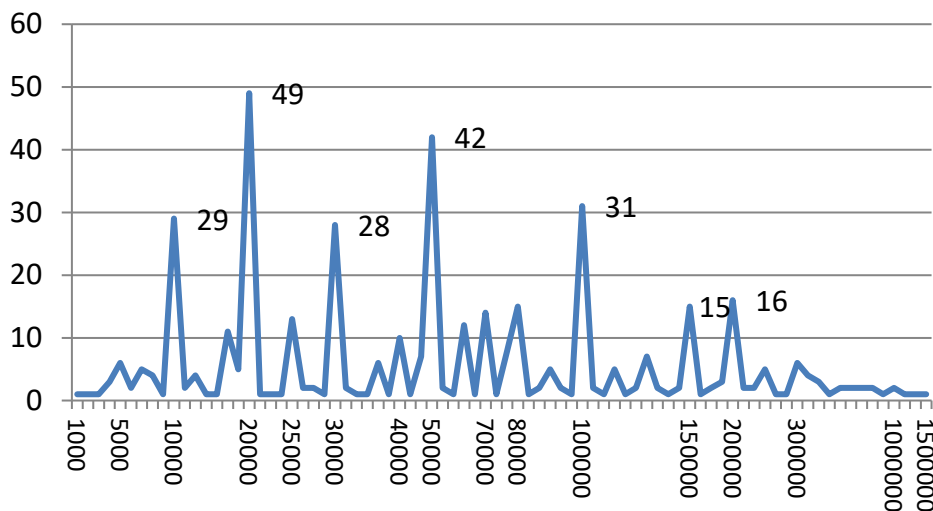
مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

۴. بررسی ویژگی‌های معاملات نقدی

توزیع فراوانی تمامی معاملات نقدی در نمودار ۷ نشان داده شده است. با نگاهی کوتاه به نمودار ملاحظه می‌شود که بیشترین بخش معاملات نقدی را خریدهای با ارزش کم تشکیل می‌دهد. ۵۰ درصد کل معاملات با مبالغ کمتر از ۵۰ هزار تومان بوده و ۱۱ درصد آنها دقیقاً ۲۰ هزار تومان است که مد توزیع نیز هست و لزوم اضافه نمودن دنوی ۲۰ هزار تومانی را در ترکیب پولی برای افزایش کارآمدی چرخه پول نقد تأیید می‌نماید. در مطالعه شای^۱ (۲۰۲۰) نشان داده شده است که دنوی پولی در تعیین شیوه پرداخت بسیار مهم است، زیرا احتمال پرداخت با پول نقد برای مقادیر نزدیک به ۲۰ دلار و مضاربی از آن افزایش می‌یابد. نکته قابل توجه دیگر، این است که فراوانی معاملات نقدی با قیمت‌های متناسب با دنوهای پولی بیشتر مشاهده می‌شود (یعنی قیمت‌هایی که با دنوهای پولی هماهنگی دارند یا ترکیب ساده‌ای از آنها هستند، مانند ۵، ۱۰، ۲۰، ۳۰، ۵۰، ۱۰۰ هزار تومان). بوحداوی و همکاران (۲۰۱۴)

نیز در پژوهش خود به‌صراحت بیان می‌کنند که احتمال استفاده از پول نقد در معاملات با قیمت‌های متناسب افزایش می‌یابد.

نمودار ۷. توزیع فراوانی معاملات نقدی

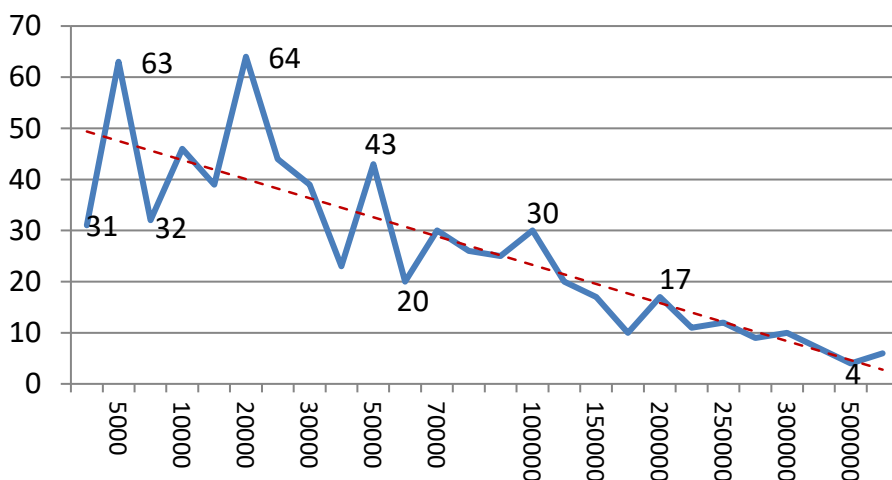

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

نمودار ۸ نیز به‌روشنی سهم پرداخت‌های نقد را به‌عنوان تابعی از مبلغ معامله نشان می‌دهد. برای درک بهتر نحوه رفتار مصرف‌کنندگان در مواجهه با قیمت‌های متناسب و نامتناسب، بر روی محور افقی مبالغ معامله با دنوهای موجود یا مضارب صحیحی از آنها، به‌همراه محدوده‌های قیمتی با دشواری پرداخت نقد (مانند مبالغ بین ۵ تا ۱۰)، آورده شده است. همان‌طور که خط روند در نمودار نشان می‌دهد، با افزایش مبالغ معاملاتی، سهم پرداخت‌های نقدی کاهش می‌یابد. بیشترین سهم پرداخت‌های نقدی مربوط به مبالغ معاملاتی با ارزش ۵ و ۲۰ هزار تومان است که سهم هر کدام به‌ترتیب ۶۳ و ۶۴ درصد است. همچنین، نزدیک به ۵۰ درصد مبالغ معاملاتی با ارزش ۱۰ هزار تومان نیز با پول نقد پرداخت شده است. مبالغ معاملاتی بین ۵ تا ۱۰ هزار تومان هر چند از نظر ارزش پایین هستند، ولی از آنجا که مضرب ۵ بوده و برای تسویه آنها نیاز به مبادله دنوهای ۱ و ۲ هزار تومانی است، کمتر با پول

نقد انجام شده‌اند و تنها ۳۲ درصد آنها به‌صورت پرداخت نقدی است. ۴۳ درصد مبالغ معاملاتی با ارزش ۵۰ هزار تومان نیز با پول نقد تسویه شده است. با این اوصاف می‌توان گفت هنگامی که یک مصرف‌کننده با قیمتی نامتناسب روبه‌رو می‌شود، شیوه پرداخت با کارت به دلیل اینکه تا حد زیادی از هزینه‌ها و دشواری‌های معامله نقدی جلوگیری می‌کند، بیشتر استفاده می‌شود.

نمودار ۸. سهم پرداخت نقدی بر حسب قیمت‌های مختلف معاملات - بر حسب درصد

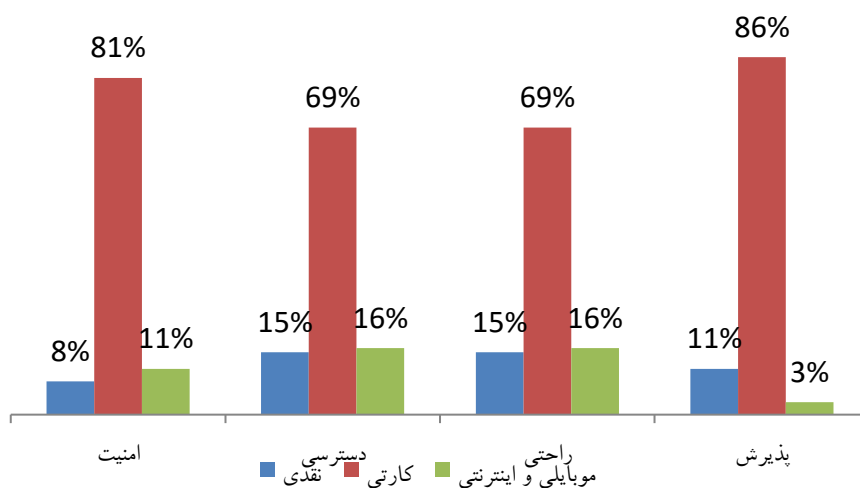
مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

سهم قابل توجه معاملات کارتی با ارزش کم (برای مثال، سهم حدود ۷۰ درصدی پرداخت کارتی برای مبالغ کمتر از ۱۰ هزار تومان)، نشان‌دهنده تغییر عادات مصرف‌کنندگان و پذیرش گسترده روش‌های پرداخت الکترونیک توسط فروشندگان حتی برای پرداخت‌های کوچک است. نکته دیگر اینکه، حرکت به سمت عدم استفاده از وجه نقد در جاهایی که پیشتر به‌صورت سنتی بخش زیادی از معاملات با وجه نقد انجام می‌شد، مانند نانوايي‌ها، دست‌فروشان و خرده‌فروشان مواد غذایی نیز آغاز شده است. البته، شیوع ویروس کرونا در چند سال اخیر نیز تأثیر چشمگیری بر تغییر رفتار پرداخت داشته است.

۵. ارزیابی ابزارهای پرداخت

در میان ابزارهای پرداخت، پاسخ‌دهندگان کارت بانکی را از نظر امنیت، دسترسی، راحتی استفاده و پذیرش توسط فروشندگان، برتر دانستند. همان‌طور که نمودار ۹ نشان می‌دهد، از جنبه امنیت و پذیرش توسط فروشندگان، بیش از ۸۰ درصد و به‌لحاظ دسترسی و راحتی نیز نزدیک به ۷۰ درصد پاسخ‌دهندگان این نوع ابزار پرداخت را ترجیح داده‌اند. نکته قابل‌توجه اینکه از دید پاسخ‌دهندگان ابزار پرداخت اینترنتی یا تلفن همراه، بجز ویژگی پذیرش توسط فروشندگان، در ابعاد دیگر در رتبه بالاتری از پول نقد قرار گرفته است که دلیل آن احتمالاً به ترکیب پولی نامناسب و دشواری دسترسی به دنوهای با ارزش پایین مانند اسکناس‌های ۱ و ۲ و ۵ هزار تومانی برمی‌گردد، زیرا هنگام برداشت وجه نقد که بیشتر از طریق خودپرداز صورت می‌گیرد، در بهترین حالت تنها امکان دریافت اسکناس ۱۰ هزار تومانی وجود دارد.

نمودار ۹. برتری ابزارهای پرداخت از ابعاد مختلف بر حسب درصد

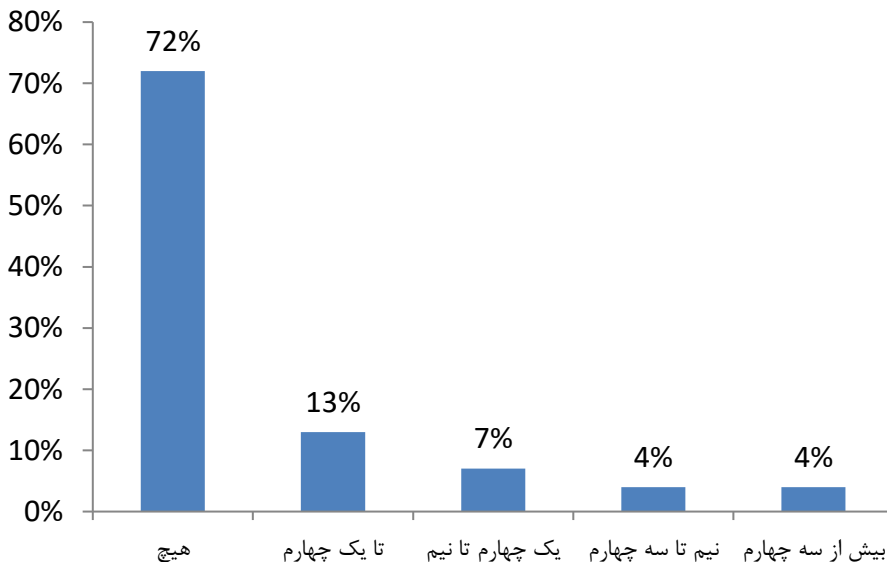

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

۶. دریافت نقدی درآمد

به منظور گردآوری اطلاعات درباره میزان درآمد دریافتی به شکل نقدی، از پاسخ‌دهندگان پرسیده شد که چه نسبتی از درآمد خود را به شکل نقدی دریافت می‌کنند. نتایج نظرسنجی در نمودار ۱۰ به تصویر کشیده شده است. همان‌طور که این نمودار نشان می‌دهد، ۷۲ درصد از افراد دارای درآمد اظهار کردند که درآمدشان به حساب بانکی واریز می‌شود و درآمد خود را به صورت نقدی دریافت نمی‌کنند. همچنین، مشخص شد که ۸ درصد از پاسخ‌دهندگان دست‌کم نیمی از درآمد و ۱۳ درصد تا یک چهارم از درآمد خود را به شکل نقدی دریافت می‌کنند. نوع شغل می‌تواند توضیح دهد که چرا برخی از افراد، نسبت به دیگران وجه نقد زیادتری دریافت می‌کنند. برای مثال، پاسخ‌دهندگانی که گزارش دادند بیش از نیمی از درآمد خود را به صورت نقدی دریافت می‌کنند، بیشتر دارای مشاغل خویش‌کارفرمایی (مانند راننده، فروشنده و تعمیرکار) بودند.

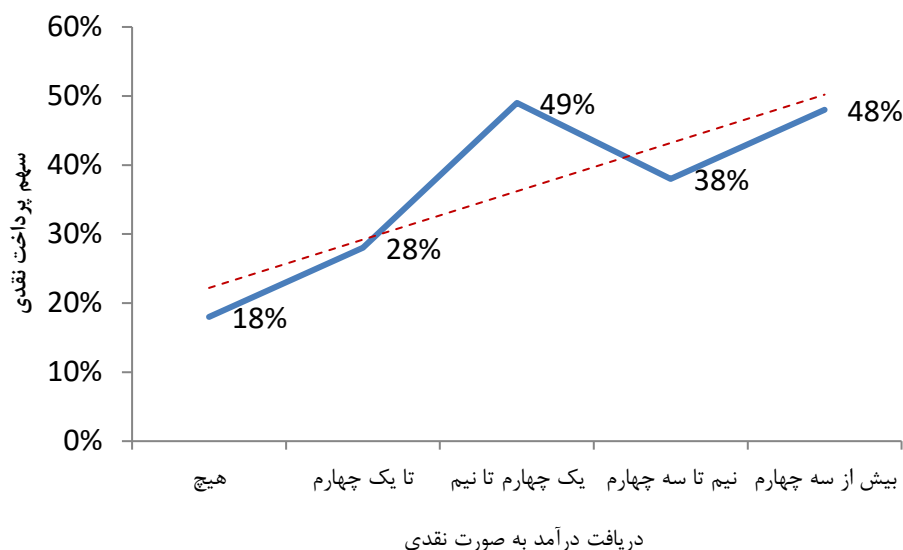
نمودار ۱۰. سهم میزان دریافت نقدی درآمد بر حسب درصد

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

همچنین، یافته‌های بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده، وجود همبستگی مثبت میان دریافت بخشی از درآمد به صورت نقد و استفاده از پول نقد در معاملات را تأیید می‌کند. به بیان دیگر، هر قدر میزان دریافت درآمد به شکل نقدی بیشتر می‌شود، تمایل به استفاده از وجه نقد برای انجام پرداخت‌ها در مکان فروش بسیار بیشتر می‌شود. در این بررسی نیز همان‌طور که در نمودار ۱۱ مشخص است، با زیاد شدن درآمد نقدی سهم معاملات نقدی نیز افزایش می‌یابد.

نمودار ۱۱. سهم پرداخت‌های نقد به تفکیک میزان دریافت درآمد به صورت نقد بر حسب درصد

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

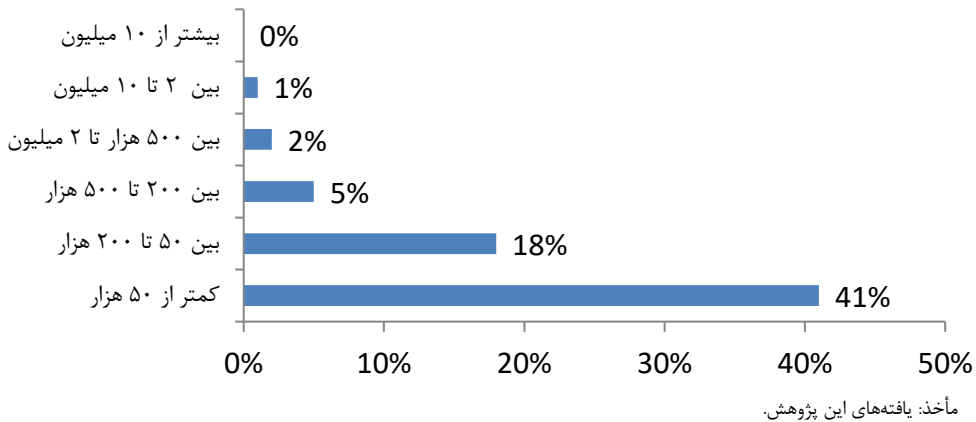
۷. ترجیح ابزار پرداخت

هنگامی که از مشارکت‌کنندگان در نظرسنجی پرسیده شد ترجیح شما در پرداخت قیمت در بازه‌های مختلف کدام شیوه است، ۴۱ درصد از پاسخ‌دهندگان برای مبالغ کمتر از ۵۰ هزار تومان پرداخت نقد را ترجیح دادند و برای قیمت‌های بین ۵۰ تا ۲۰۰ هزار تومان، سهم پرداخت نقدی به ۱۸ درصد کاهش یافت. در پرداخت با پول نقد برای مبالغ بین ۲۰۰ تا ۵۰۰ هزار تومان، تنها ۵ درصد پاسخ‌دهندگان اظهار

تمایل کردند. همچنین، ۲ درصد افراد ابزار پرداخت نقد برای قیمت‌های بین ۵۰۰ هزار تا ۲ میلیون تومان را انتخاب کردند (نمودار ۱۲).

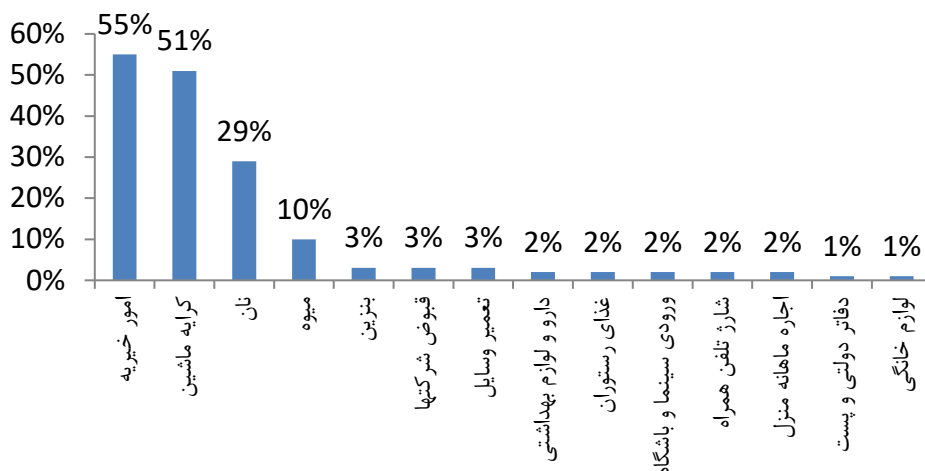
ترجیحات اعلام‌شده در خصوص نوع ابزار پرداختی برای بازه‌های قیمتی مختلف با میزان استفاده از پول نقد، در آخرین خرید که بیشتر در مبالغ با ارزش پایین بود، هماهنگی دارد. در مبالغ آخرین خرید نقدی انجام‌شده، همان‌طور که پیشتر اشاره شد، ۵۰ درصد قیمت‌های پرداخت نقدی کمتر از ۵۰ هزار تومان و ۹۹ درصد آنها کمتر از ۸۰۰ هزار تومان ارزش داشتند.

نمودار ۱۲. ترجیح پرداخت نقدی به تفکیک بازه‌های قیمتی مختلف بر حسب درصد

درباره ترجیحات پرداخت با توجه به مکان فروش، تفاوت‌هایی با اطلاعات حاصل از آخرین خرید مشاهده می‌شود. برای مثال، در آخرین خرید گزارش‌شده، ۹۰ درصد افراد کرایه ماشین را به صورت نقد پرداخت کرده بودند، ولی در ترجیح ابزار پرداخت، تنها ۵۱ درصد از افراد پرداخت کرایه ماشین با پول نقد را انتخاب کردند؛ یا در پرسش از ترجیح ابزار پرداخت برای امور خیریه، ۵۵ درصد افراد گزارش کردند که تمایل دارند مبالغ اهدایی را با پول نقد بپردازند، ولی در عمل، ۸۶ درصد افراد پرداخت خیریه را به صورت نقد انجام داده بودند. همچنین، در خصوص هزینه بنزین ۱۴ درصد به صورت نقد پرداخت کرده بودند، ولی تنها ۳ درصد، پرداخت بهای بنزین را به صورت نقدی ترجیح داده اند (نمودار ۱۳).

نمودار ۱۳. ترجیح پرداخت نقدی به تفکیک مکان فروش بر حسب درصد

مأخذ: یافته‌های این پژوهش.

۸. نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

یکی از وظایف اصلی بانک مرکزی، مدیریت نظام پرداخت و نیز پول نقد در گردش است. برای انجام این مهم، به اطلاعاتی قابل اعتماد درباره میزان استفاده از ابزارهای پرداخت و شناخت رفتار پرداخت شهروندان، نیاز است؛ بنابراین، به‌منظور برآورد تعداد و ارزش معاملات با ابزارهای مختلف و شناسایی عوامل مؤثر بر انتخاب ابزار پرداخت، طرح ارزیابی تقاضای پول نقد خانوارهای شهری در سال ۱۴۰۱ توسط بانک مرکزی انجام شد. در این بررسی با تجزیه و تحلیل داده‌های طرح با روش‌های آمار توصیفی، به تبیین جنبه‌های رفتاری پرداخت شهروندان پرداخته شد. این مقاله از نظر ماهیت، توصیفی است و در آن به تحلیل عمقی تفاوت‌ها در رفتار پرداخت نمی‌پردازد، زیرا این کار به پژوهش‌های بیشتری در آینده نیاز دارد.

یافته‌های پژوهش نشان داد که استفاده از پول نقد به‌شدت با مبلغ معامله، قیمت متناسب و موجودی وجه نقد همراه مرتبط است. وجه نقد بیشتر در معاملات کم‌ارزش کاربرد دارد و میزان استفاده از آن با افزایش مبلغ معاملات کاهش می‌یابد. افزون بر این، تمایل به استفاده از پول نقد در قیمت‌هایی

که با دنوهای پولی مطابقت دارند، افزایش می‌یابد. قیمت‌های نامتناسب، به دلیل دشواری انجام مبادله (نیاز به دنوهای با ارزش کمتر) و تحمیل هزینه احتمالی، به‌طور چشمگیری بر ترجیح پرداخت نقدی تأثیرگذار است و امکان پرداخت نقدی در این شرایط به مراتب کمتر می‌شود. یکی دیگر از عوامل مؤثر بر انتخاب پرداخت نقدی، میزان پول نقد همراه در ابتدای روز بود، افرادی که موجودی نقد زیادتری داشتند، به نسبت بیشتری پرداخت‌های خود را با پول نقد انجام می‌دادند.

همچنین، از یافته‌های پژوهش مشخص شد که ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مانند سن، درآمد و تحصیلات نیز اهمیت فراوانی دارند؛ چرا که به تفاوت‌هایی در رفتار پرداخت شهروندان منجر می‌شوند. با بالا رفتن سن تمایل به افزایش پرداخت نقدی بیشتر می‌شود و پول نقد نزد افراد مسن‌تر از محبوبیت زیادتری برخوردار است. افزون بر این، کسانی که تحصیلات دانشگاهی داشتند در مقایسه با دیگران، کمتر از پول نقد استفاده می‌کردند. از سوی دیگر، با افزایش سطح درآمد، سهم پرداخت نقدی از معاملات کاهش می‌یابد.

با توجه به نتایج به‌دست‌آمده توصیه‌های سیاستی زیر را می‌توان پیشنهاد داد:

۱. با توجه به اینکه مد توزیع پرداخت‌های نقد مبلغ ۲۰ هزار تومان است، پیشنهاد می‌شود دنیوی اسکناس ۲۰ هزار تومانی نیز به مجموعه دنوهای فعلی افزوده شود تا علاوه بر ارتقای کارآمدی ترکیب پولی و تسهیل مبادلات خرد در زمینه هزینه‌های چاپ و انتشار اسکناس‌های با ارزش پایین‌تر برای جایگزین آن صرفه‌جویی شود.

۲. با وجود اینکه خودپردازها مهم‌ترین منبع تأمین وجه نقد پاسخ‌دهندگان از نظر تعداد مراجعه به‌شمار می‌روند، ولی از نظر ارزش پس از شعب قرار دارند و برداشت از پیشخوان شعب بانک‌ها مهم‌ترین منبع به‌لحاظ ارزش است. این امر ضرورت کنترل سیستمی و اتخاذ محدودیت‌ها در پرداخت به مشتری توسط شعب به‌ویژه در مواقعی را که تقاضای وجه نقد بنا به دلایلی افزایش می‌یابد، تأیید می‌کند.

۳. برتری پرداخت کارتی لزوم توجه بیشتر به بانکداری الکترونیک و توسعه زیرساخت لازم را مورد تأکید قرار می‌دهد. بنابراین، بانک مرکزی افزون بر تقویت و توسعه زیرساخت‌های کنونی،

باید نسبت به فراهم‌نمودن زمینه استفاده از کیف پول الکترونیکی برای پرداخت در مکان‌های فروش که پول نقد همچنان سهم قابل توجهی دارد، اقدام نماید تا انگیزه برای نگهداری پول فیزیکی برای پرداخت‌های خرد را به کمترین مقدار ممکن برساند و در هزینه‌های چاپ و امحای اسکناس صرفه‌جویی شود.

۴. کسب پایین‌ترین رتبه توسط پول نقد در ارزیابی ابزارهای پرداخت از نظر دسترسی و راحتی، لزوم بازبینی جدی سیاستگذار در فرآیندهای چاپ و انتشار اسکناس با هدف افزایش رضایت‌مندی شهروندان را مورد تأیید قرار می‌دهد. در زمینه دسترسی با توجه به اینکه معاملات خرد در بیشتر موارد با پول نقد انجام می‌شود و بیشترین برداشت نقدی از خودپردازهاست، بدین‌روی، ضرورت دارد الگوریتم پرداخت خودپردازها به‌گونه‌ای طراحی شود که امکان برداشت اسکناس‌های ۵ و ۱۰ هزار تومانی وجود داشته باشد، حتی در صورتی که لازم باشد سقف فعلی برداشت را تعدیل نمود (به‌خاطر محدودیت‌ها در شمارشگر خودپردازها) و در صورت نیاز مشتری به دنوهای با ارزش بالاتر (مانند ۱۰۰ و ۲۰۰ هزار تومانی) دریافت فقط با مراجعه به شعب امکان‌پذیر باشد؛ اگر هم تصمیم به پرداخت دنوهای با ارزش بالا توسط خودپردازهاست، ضرورت دارد به سقف برداشت فعلی که ۲۰۰ هزار تومان است مبلغی را اضافه نمود (برای مثال، افزایش به ۴۰۰ هزار تومان) تا امکان دریافت دنوهای با ارزش پایین نیز توسط خودپردازها امکان‌پذیر باشد. از سوی دیگر، به نظر می‌رسد تنوع در چاپ اسکناس و ایران‌چک‌ها در چند سال اخیر، باعث دشواری در تشخیص آنها توسط شهروندان شده و به راحتی استفاده از این ابزار پرداخت سنتی، صدمه زده است. بنابراین، ضروری است از چاپ دنوی واحد در طرح‌ها، رنگ‌ها و اندازه‌های مختلف پرهیز شود تا زمینه ارتقای جایگاه آن فراهم شود.

منابع

- Arango, C., Bouhdaoui, Y., Bounie, D., Eschelbach, M. and Hernandez, L. (2017). Cash Remains Top-of-wallet! International Evidence from Payment Diaries. *Economic Modelling*, Forthcoming.
- Bagnall, J., Bounie, D., Huynh, K.P., Kosse, A., Schmidt, T., Schuh, S., Stix, H. (2016). Consumer Cash Usage: A Cross-country Comparison with Payment Diary Survey Data. *International Journal of Central Banking*, 12 (4), pp. 1–61.
- Bouhdaoui, Y., and Bounie, D., François, A. (2014). Convenient Prices, Cash Payments and Price Rigidity. *Economic Modelling*, 41, pp. 329-337.
- Deutsche Bundesbank. (2015). Payment Behaviour in Germany in 2014. September.
- Eschelbach, M., Schmidt, T. (2013). Precautionary Motives in short-term cash Management Evidence form German POS Transactions. *Bundesbank Discussion Paper*, 38/2013.
- European Central Bank. (2011). The Use of Euro Banknotes – Results of Two Surveys Among Households and Firms. *Monthly Bulletin*, April.
- Shy, O. (2020). How Currency Denomination and the ATM Affect the Way We Pay. *Journal of Economics and Business*, 111, 105908.

